

تاریخ تألیف و کتابت در سامرا

و حرم عسکریین علیهم السلام

علی احمدی

در دو سده اخیر

چکیده

هرچند سامرا از روزگاران قدیم، همواره از شهرهای سنی‌نشین عراق بوده، وجود مرقد نورانی و مطهر عسکریین علیهم السلام، توجه همواره شیعیان به آن مکان را در پی داشته است. به همین دلیل، برخی عالمان شیعه، توجه ویژه‌ای به آنجا داشته‌اند و هجرت تاریخی میرزای شیرازی به آنجا، باعث توجه بیشتر عالمان و فرهیختگان شیعه به آن مکان مقدس شد و به حوزه شیعه سامرا رونق بخشید و در این فرصت، آثاری به قلم عالمان شیعه در آن سرزمین نگاشته شد. این مقاله، نقش عالمان سامرا در دو سده اخیر، در زمینه تألیف و کتابت را بررسی کرده و به این نتیجه دست یافته که فی‌الجمله تألیف، مورد توجه عالمان آن دیار بوده است؛ هرچند استنساخ و کتابت، بیشتر بوده. **کلیدواژه‌ها:** سامرا، حوزه علمیه، عالمان شیعه، تألیف، کتابت، استنساخ.

۱. مسئول کتابخانه و اسناد پژوهشکده حج و زیارت.

وجود مرقد مطهر امامین هادی و عسکری علیهما السلام و سرداب منسوب به حضرت ولی عصر علیه السلام در سامرا، باعث شده است که این شهر از شهرهای زیارتی شیعیان به شمار آید و میلیون‌ها زائر به آنجا رفت و آمد کنند. اهل سنت نیز به این مکان، عنایت ویژه‌ای دارند. این شهر، به دلیل وجود بارگاه مقدس اهل بیت علیهم السلام مورد توجه عالمان شیعه نیز قرار می‌گرفت. در سده سیزده با مهاجرت میرزای شیرازی به آنجا، و سکونت بیست‌ساله در آن، فصل جدیدی در حوزه علمیه شیعی سامرا رقم خورد. هرچند درباره سامرا و عالمان آن دیار، کتاب‌های متعددی نگاشته شده، درباره این موضوع خاص، کتاب یا مقاله‌ای به رشته تحریر در نیامده است. بنابراین، این مقاله بر اساس این پرسش نوشته شده که سامرا چه جایگاهی در تألیف و کتابت عالمان شیعه دارد؟ لذا این مقاله، نقش دانشمندان شیعه سامرا را در میراث مکتوب شیعه، به ویژه در دوران قاجار - دوران اقامت میرزای شیرازی - با محوریت کتاب «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)» مورد پژوهش قرار داده و به این نتیجه دست یافته است که دانشمندان شیعه سامرا، در این دوران، در تدوین میراث مکتوب شیعه نقش آفریده‌اند و آثاری در حوزه‌های گوناگون اسلامی، به فارسی و عربی، تدوین کرده‌اند. این مقاله در دو بخش «آثار تألیفی در سامرا» و «آثار کتابت‌شده در سامرا» سامان یافته است؛ ولی پیش از پرداختن به این دو بخش مروری کوتاه به جایگاه علمی سامرا خواهیم داشت.

جایگاه معنوی و علمی سامرا

با ورود امام هادی و عسکری علیهما السلام به سامرا، حوزه شیعی قوی در آنجا شکل گرفت و امام، به صورت حضوری و مکاتبه‌ای به نشر معارف الهی می‌پرداخت. تعیین وکلا و نمایندگان از طرف ایشان در شهرهای مختلف ایران و عراق و حجاز، در حکم گسیل دانشمندان به حوزه‌های جدید شیعی بود.

امام هادی علیه السلام با نشر فرهنگ دعا و زیارت و با عرفان ناب شیعی، به ستم‌ستیزی و دشمن‌شناسی پرداخت و لزوم دوستی اهل بیت علیهم السلام را یادآور می‌شد. حوزه سامرا پس از

امامت ایشان، به زعامت امام عسکری علیه السلام در زمان خاص و سخت اداره شد تا به دوره غیبت صغرا رسید. امام عسکری علیه السلام نیز شاگردان زیادی در این حوزه تربیت کرد و با توجه به محدودی که در دوران امامت خویش داشتند، از هر فرصتی برای نشر معارف الهی بهره برد؛ طوری که ۲۶۳ تن از معاصران آن حضرت، روایات ایشان را نقل کرده‌اند. ایشان در پی رسیدگی به امور شیعیان در دورترین نقاط، وکلا و نمایندگان را به شهرهای مختلف می‌فرستاد. پس از شهادت ایشان و آغاز امامت حضرت مهدی علیه السلام و دوران غیبت صغرا، نواب خاص ایشان عموماً در بغداد سکنا گزیدند. پس از این دوران، اطلاع دقیقی از حوزه شیعی سامرا وجود ندارد؛ زیرا هرچند سامرا خالی از رجال علم نبود و همواره مورد توجه شیعه بود، به سبب توجه خاص عباسیان به این شهر و در مقابل، تجمع شیعیان در کوفه و بغداد، آن دو شهر کانون علم و روایت شیعه بود.

در دوران قاجار و با هجرت میرزای شیرازی به سامرا، حوزه علمیه این شهر پس از گذشت سال‌های متمادی، رونق گرفت. بنابر نقل آقابزرگ تهرانی، دانش‌پژوهان مکتب میرزای شیرازی، به تحصیل و تحقیق مشغول بودند، بیش از ۳۷۰ نفر بودند. میرزای شیرازی، نخستین مجتهدی است که شیوه اجتهادی شیخ انصاری را ترویج کرد و در حوزه علمیه سامرا اسلوبی خاص را در تدریس گرفت که به «شیوه سامرا» معروف شد. وی مسئله‌ای را در حوزه درس خویش مطرح می‌ساخت و طلاب و فضلا ابعاد مختلف آن را بررسی می‌کردند و وقتی با مشکلی روبه‌رو می‌شدند، میرزا با بیانی شیوا به حل اشکال اقدام می‌ورزید. از این رو، درس وی خاص کسانی بود که در فقه و اصول، مدارج عالی را طی کرده و به تحقیق و بررسی مشغول بودند.

به جز میرزای شیرازی، افراد دیگری نیز در حوزه سامرا اثرگذار بودند. میرزا محمد تقی شیرازی از شاگردان حوزه سامراست. وی از نخستین مهاجران به آن حوزه علمیه است که از محضر میرزای شیرازی بهره برد و از برترین شاگردان او شد و سپس به تدریس و تربیت دانشجویان علوم اسلامی همت گمارد. وی پس از درگذشت میرزای شیرازی، مرجع

تقلید شیعیان جهان گردید و به حوزه علمیه کربلا منتقل شد. سیده‌الدین شهرستانی نیز از دانشمندان حوزه علمیه سامرا بود که میرزا محمد تقی شیرازی را در انقلاب عراق و هماهنگی مردم و سران عشایر یاری کرد (ر.ک: سیدکباری، ۱۳۷۸، ص ۲۳۳-۲۵۰).

در دو سده اخیر و از دوران حضور میرزای شیرازی، عالمان متعددی در این شهر سکنا گزیدند و در پرتو حوزه علمیه شیعه، به فعالیت علمی اشتغال داشتند. تألیف و تصنیف، یکی از جلوه‌های تلاش علمی بزرگان این حوزه بود. کنار تألیف، می‌توان از نقش برخی فضایی حوزه سامرا در کتابت و نسخه‌برداری آثار مهم علمی نیز یاد کرد.

آثار تألیفی در سامرا

کتاب‌هایی که در دو سده اخیر در شهر سامرا تدوین شده، از این قرار است:

۱. آیات الاحکام، اثر محمدباقر بن محمدحسن بیرجندی قاینی (۱۲۷۶-۱۳۵۲ق)

محمدباقر بیرجندی قاینی در ربیع‌الاول ۱۲۷۶ قمری در روستای گازار بیرجند متولد شد. پدر و پدربزرگ مادری‌اش روحانی بودند. همچنین برادرش، شیخ محمدتقی قائی که فاضل، ادیب و شاعر بود و در شعر، به «شعله» تخلص داشت. محمدباقر تحصیلاتش را در قائن، مشهد، نجف و سامرا گذراند و پس از پایان تحصیل به بیرجند بازگشت و به تربیت شاگرد و تألیف مشغول شد. همچنین امامت جمعه و جماعت و منصب قضاوت را نیز بر عهده داشت. نزدیک به هفتاد اثر به او نسبت داده‌اند که کبریت احمر از مشهورترین آنهاست. وی در شب جمعه ۱۴ ذی‌الحجه ۱۳۵۲ قمری در ۷۶ سالگی درگذشت. پیکرش در مقبره مخصوص خویش به خاک سپرده شد (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۴، ص ۲۵۳). پس از مهاجرت سرنوشت‌ساز استادش، میرزای شیرازی به سامرا، وی هم به آنجا مهاجرت کرد و در آنجا توفیق یافت پنج اثر را بنگارد و سه اثر دیگر را نیز کتابت کند.

وی در کتاب آیات الاحکام، آیات احکام فقهی را به ترتیب کتاب‌های فقه از طهارت تا دیات، بدون شرح و توضیح گردآورده است. آغاز: الحمدلله الذي نزل على عبده الكتاب و

أوضح فيه مسالك الرشاد ولم ينزل كله متشابهاً لا يستنير بشعاعه الموقنون. انجام: وزواره المتقين تحت اللواء يوم الجزاء فانه أهل لذلك. تأليف و کتابت: با خط نستعلیق در ۱۳۰۰ قمری در سامرا توسط مؤلف، محل نگهداری: قم، مرعشی، شماره نسخه: ۳۴۱۴/۲ (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۵۴).

۲. اخلاق، اثر بیرجندی قاینی

کتاب اخلاق بیرجندی به فارسی است. کتاب در بعضی آداب و اخلاق اسلامی است که نویسنده با عنوان هدیه به دوستان نگاشته و در آن، از خداشناسی و بندگی او و عزت نفس و مذمت جاه و جلال و گفتار لغو و شکم پرستی و راحت طلبی و غرور گفت و گو کرده. آغاز: رساله‌ای است از بنده روسیاه و مقصر درگاه اله به سوی بعضی از کسانی که حقشان واجب است. انجام: و از برای این عاصی طلب مغفرت فرمایند غفر الله لنا و لاخواننا المؤمنین. تألیف و کتابت: با خط نستعلیق در ۱۳۰۰ در سامرا توسط مؤلف (همان، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳۲۴).

۳. بدایة المعرفة، اثر بیرجندی قاینی

بدایة المعرفة، به عربی، در اصول پنج گانه دین، با استفاده از ادله عقلیه و احادیث و روایات در هر باب و در آغاز، چند روایت در فضل علم و علماست. آغاز: الحمد لله الذي أشهدنا أوليائه في رجب... اعلم أيديك الله بتأييده و سدك بتسديده اني مودع لك في هذه الرسالة. انجام: لو أن الرياض اقلام و البحر مداد و الجن حساب و الانس كتاب ما أحصوا فضائل علي بن ابي طالب. تألیف و کتابت: با خط نستعلیق در ۱۳۰۰ ق در سامرا توسط مؤلف. محل نگهداری، قم، مرعشی، شماره نسخه: ۳۴۱۴/۱ (همان، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۸۲۲).

۴. الدرة البيضاء في نبذ من احوال اصحاب الكساء، اثر بیرجندی قاینی

الدرة البيضاء به عربی، در فضایل و مناقب اهل کساء، همراه با گزیده‌ای از سخنان آنهاست. آغاز: الحمد لله الذي خص أوليائه بالمشاهدة ليفوزوا بالسعادة و ابتلاهم بالمصيبات الفجیعة لیوصلهم بالكرامات المنیعة. انجام: فحان الان أن نختم الكلام حامدين لله على التوفيق للمرام و

مصلین علی سید الانام و آله مصابیح ال و مفاتیح دارالسلام. تألیف و کتابت، با خط نستعلیق در ۱۳۰۰ در سامرا توسط مؤلف. محل نگهداری: قم، مرعشی، شماره نسخه: ۵/۳۴۱۴/۵ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۴، ص ۳۳۶).

۵. وثیقة الفقهاء، اثر بیرجندی قایینی

وثیقة الفقهاء نیز به عربی، و کتاب فقهی مبسوطی است که با تفصیل، به بیان فروع فقهی پرداخته و بین مطالب، به دیدگاه فقیهان بزرگ شیعه اشاره کرده است. آغاز: بسمله، الحمد لله الذي خلق عباده ليعبدوه و ذخر لهم الجزاء بما دافوه و اوضح لهم الطريق غاية الوضوح.... و بعد فبقول ان اشرف العلوم الدينية و المعارف اليقينية. انجام: و روي جواز الجمع بين الصلاتين للمسافر و قيل، يستحب ذلك و روي ان التأخير له كالتعجيل لغيره و ذلك دليل على كمال لطفه تعالى بعباده. این اثر با خط نسخ توسط مؤلف در ذیقعده ۱۲۹۶ در سامرا کتابت شده است. محل نگهداری: قم، مرعشی، شماره نسخه: ۱۴۶۷۷/۱ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۳۴، ص ۲۰۶).

۶. جُنگ، قطعات و قصاید، اثر محمد تقی بن محمد شفیع کازرونی (۱۳۰۵)

محمد تقی کازرونی در ۱۲۷۰ قمری در کازرون متولد شد و نزد پدرش، سید محمد تقی موسوی، پرورش یافت. وی در ۱۲۹۱ قمری با پدرش به بوشهر، و سپس به عراق رفت و در سامرا نزد میرزای شیرازی شاگردی کرد. وی همچنین از شاگردان میرزا علی آقا، فرزند میرزای شیرازی، به شمار می‌رود. او سال ۱۳۱۰ قمری از سامرا به بوشهر بازگشت و در ۱۳۲۹ قمری، که همراه خانواده‌اش برای زیارت به نجف رفته بود، در آنجا بیمار شد و وفات یافت و در وادی السلام به خاک سپرده شد.

تنها کتابی که وی در سامرا نوشته، جُنگ، قطعات و قصاید عربی از مرثیه‌سرایان در مراثنی شهدای کربلا مانند سید محسن بغدادی، حاج محمد علی کمونه، شیخ صالح حلی، سید رضا هندی و دیگران است که جمع‌آوری و کتابت کرده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ق ۲، ص ۸۴۰-۸۴۱).

مشخصات نسخه: خط: نستعلیق، کاتب: مؤلف، تاریخ کتابت: ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ق، محل نگهداری: قم، مرکز مطالعات، ش ۷۳۴ (درایتی، ۱۳۹۰ش، ج ۱۰، ص ۵۱۳).

۷. حاشیه فرائد الاصول شیخ انصاری، اثر ابوالقاسم بن محمدعلی همکینی (قرن ۱۴ق)

از زندگانی ابوالقاسم همکینی اطلاعی در دست نیست. وی حاشیه فرائد الاصول شیخ انصاری را در سامرا نگاشت؛ حاشیه استدلالی نسبتاً مفصل با استفاده از تقریرات استادش. کتاب به خط نستعلیق است و برخی مباحث در دوشنبه ۲۶ شعبان ۱۳۴۹ و یکشنبه دوم ربیع الاول ۱۳۴۰ قمری در سامرا تألیف شده است. آغاز: استحقاق العاقب علی مخالفة الامر و النهي الواقعيين ... انجام: فحينئذ يحرم احداث العجز و يجب حفظ القدرة كالاغراض والقوى محل نگهداری: اصفهان، دانشگاه، ش ۵۸۹ (همان، ۱۳۹۰ ش، ج ۱۲، ص ۱۷۰)

۸. حاشیه فرائد الاصول، اثر علی معصومی همدانی (۱۲۷۴ - ۱۳۵۶ ش)

این کتاب به زبان عربی، تألیف ۹ ذیحجه ۱۳۴۲ قمری و حاشیه بسیار مفصلی است از آغاز کتاب تا مبحث ظن، از تقریرات میرزا محمد حسن شیرازی بزرگ؛ چنانکه در پایان نسخه، نام مؤلف و میرزا آمده. آغاز: بسملة قال المصنف فرائد ...؛ انجام: نعم مع القول بحرمة التجري مع الاقدام يحتمل التحريم قيام حجة شرعية على تحريمه في الظاهر الحمد لله كما هو اهله و مستحقه. خط: نستعلیق، کاتب: مؤلف، سامراء، محل نگهداری: قم، گلیپایگانی، ش ۱۹/۸۳ - ۳۷۵۳/۱ (همان، ۱۳۹۰ ش، ج ۱۲، ص ۱۶۶).

۹. الحمامية، اثر علی بن محمدعلی حسینی میبدی (۱۳۱۳ق)

«علامه میبدی»، فقیه، اصولی، شاعر، لغت‌دان و از مفاخر علمای قرن سیزده و چهاردهم هجری است. خاندان عالم‌پرور میبدی، طی چند سده، عالمان بزرگی را به جامعه اسلامی تقدیم کرده‌اند. شیخ عبدالحسین بن علی تهرانی و فاضل اردکانی، از استادان وی بودند (فاکر میبدی، ۱۳۸۱ ش، ص ۱۶۷). وی بیش از پنجاه اثر در موضوعات مختلف علمی نگاشت که یکی از آنان را با نام «الحمامية» در سامرا به رشته تحریر درآورد. مشخصات اثر: تاریخ تألیف: جمعه ۱۹ شعبان ۱۲۸۵ ق، محل تألیف: سامراء، شعر عربی،

ارجوزه‌ای حدود صد بیت درباره حمام و چگونگی ورود به آن و آداب آن، عناوین: «فی اوصاف الحسنه»، «فی جواز بنائه»، «فی جواز دخوله»، «فی کیفیة الدخول»، «فی النوره»، «فی کیفیة»، «فی الدلک»، «فی التخصیب»، «فی التقطر و الصب»، «خاتمة فی الخروج». آغاز: أحسن قول زین المجالسا××× وأطربت فوحته المعاطسا. حمد یفوق سائر المحامد××× لحضرة الله دوام الحامد. انجام: فنسأل الله السداد فی العمل××× والصدق فی القول و الغفران الزلل. فانه الولی فی المطالب××× و غالب فیها و ای غالب. محل نگهداری: قم، مرعشی نجفی، مرکز احیاء (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۳، ص ۴۴۰).

۱۰. ذخائر المحققین، از مصطفی بن داود حسینی مشهدی

از زندگانی نویسنده اطلاع دقیقی در دست نیست. وی ذخائر المحققین را درباره اصول فقه، به زبان عربی و در سامرا نگاشته است. آغاز: بسمله، قوله اعلم ان مراده بالمكلف من وضع علیه القلم من البالغ. انجام: اعني توقف وجود كل من الضدين على عدم الآخر و توقف عدم كل منهما على وجود الآخر. خط: نسخ تحریری، کاتب: مؤلف، تاریخ کتابت: دوشنبه ۱۲ شوال ۱۳۰۴ در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، نسخه ۱۶۵۹۸ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۶، ص ۳۱).

۱۱. فتح الاقفال عن صلاة القفال

فتح الاقفال، اثر میرزا نجم الدین شریف عسکری، فرزند میرزا محمد شریف عسکری تهرانی (صاحب کتاب مستدرک بحار الأنوار است).

وی فقیه و مصنف است و در ۱۳۱۳ق/ ۱۲۶۶ش متولد شد. مقدمات و دوره سطوح را نزد فضلی سامرا گذراند و سپس همراه پدر به نجف مهاجرت کرد و از درس پدرش و همچنین شیخ محمد حسین اصفهانی و سید ابوالحسن اصفهانی بهره برد. وی نزدیک پنجاه جلد کتاب در علوم گوناگون اسلامی نگاشت که اثر فتح الاقفال عن صلاة القفال از آن نمونه است.

این اثر، به عربی و درباره نماز قفال مروزی است. عبدالله بن احمد بن عبدالله قفال مروزی، در حضور سبکتکین، نمازی خواند فاقد آداب شرعی و مطابق مذهب حنفی تا نادرستی آن

مذهب را به سلطان نشان دهد. در این رساله، خصوصیات این نماز از کتاب‌های فقهی اهل آن مذهب استخراج شده است.

آغاز: الحمد لله رب العالمین.... عثرت في اثناء مطالعاتي لكتب اهل السنة على صلاة القفال التي نقلها المؤرخون. انجام: والعلماء الاعلام من أهل السنة و الجماعة والحمد لله أولاً و آخراً والصلاة والسلام على محمد وآله الغر الميامین. خط: نسخ، کاتب: مؤلف، تاریخ کتابت: چهارشنبه ۸ رجب ۱۳۷۷ق، محل نگهداری: قم، مرعشی، ن ۵۸۹۴ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۳، ص ۵۹۳).

۱۲. الفقه الاستدلالی، اثر زین العابدین نجفی گلپایگانی (۱۳۴۷ق)

زین العابدین نجفی از شاگردان میرزای شیرازی است. وی اثر الفقه الاستدلالی را به عربی نگاشت و قسمت صلات مسافر این کتاب را در ۱۳۰۳ قمری در سامرا نوشت. آغاز: صورت جمع است دون قصد اقامه عشرة ايام در جایی و مراد از قصد که مکرراً اشاره به او شد. انجام: عدم دلالة هذه المدعى لاحتمال كون عدم ... شامل صلاة مسافر وقف وصايا منجزات مريض و بخشی از طهارت به صورت شرح بر متن.

خط: تحریری، کاتب: مؤلف، سال کتابت: ۱۳۰۲ تا ۱۳۰۳ق با افزودنی‌هایی از مؤلف، محل نگهداری: قم، گلپایگانی، ن ۱۵۳۹ - ۹/۸۹ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۴، ص ۱۸۱).

۱۳. الکراهة فی العبادۃ، اثر محمد بن صادق طباطبائی سنگلجی (۱۳۳۰ق)

الکراهة فی العبادۃ، با موضوع فقه و به زبان عربی است.

آغاز: بسملة الکراهة الاصطلاحية انجام: فان الاقلية من الامور الاعتبارية القائمة بالاثنين والله العالم بحقائق الامور و انا الحقير محمد بن صادق في بلدة سامرا في ۲۲ صفر ۱۳۰۷. محل نگهداری: تهران، مجلس، ۱۲۲۱/۱ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۶، ص ۱۶۱).

۱۴. رساله مختصری درباره نجاست خون، اثر سید محمد کاظم عصار (۱۳۹۵/۱۳۰۵ق)

سید محمد کاظم عصار فیلسوف و فقیه ساکن تهران است. وی هم‌زمان با دروس حوزوی، دروس جدید را نیز ادامه داد و اولین دبیرستان را در تبریز تأسیس کرد. در دارالفنون، مدرسه

سپهسالار و دانشکده معقول و منقول تدریس می‌کرد. در تدوین قانون مدنی ایران مشارکت داشت. سیدشهاب‌الدین مرعشی نجفی و سید عبدالاعلی سبزواری از شاگردان او هستند. مدتی از عمر خود را در عتبات عالیات گذراند. در همین ایام، مدتی به سامرا رفت و در آنجا در حلقه درس آیت‌الله محمدتقی شیرازی حاضر شد.

او در سامرا، رساله مختصری به عربی، درباره نجاست خون نگاشت: آغاز: من النجاسات الدم من ذي النفس السائلة بلا اشكال فيه. انجام: فلا اشكال عند التدقيق في مرجعية العام في كم بالنجاسة كما لا يخفى. خط: شکسته نستعلیق، کاتب: مؤلف، سال کتابت: ۱۳۰۱ق، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ۱۱۷۰۹/۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۳۳، ص ۱۵۱).

آثار کتابت‌شده در سامرا

کتابت، مترادف استنساخ است. بنابر تعریف نسخه‌شناسان، کلمه «استنساخ»، که با «استکتاب» مترادف دانسته شده، به معنای «نسخه کتابی از روی نسخه دیگر همان کتاب یا نسخه گرفتن از کتاب و نوشته به کار می‌رود و معادل آن در زبان فارسی، «نسخه‌نویسی» است. در جهان اسلام، در نخستین قرون اسلامی، پدیده استنساخ و استکتاب رواج داشته و با توجه به توصیه‌ها و آموزه‌هایی که در این زمینه در لابه‌لای کلمات قصار و ضرب‌المثل‌های اسلامی مشهود است، می‌توان گفت که استنساخ کتاب در جهان اسلام، با سرعت قانونمند شده و نزد تحصیل‌کردگان ارزشی فراگیر به شمار می‌آمده است. بر اساس شمارش مجموعه فهرست‌های نسخ خطی نگارش‌های اسلامی، می‌توان گفت که حدود پنج میلیون کتاب و رساله استنساخ شده که حکایتگر اهمیت کتابت در جهان اسلام است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۸۱، ج ۱، ذیل واژه استنساخ).

فهرست آثار علمی و فاخری که در سامرا کتابت و نسخه‌برداری شده است، در ادامه خواهد آمد.

۱. الاجتهاد و التقليد، مؤلف ناشناخته

کتاب الاجتهاد و التقليد، یازده نسخه دارد که یکی از آنها در سامرا نسخه‌برداری شده

است. آغاز: الحمد لله... وبعد فقد اختلف العلماء بعد اتفاقهم على جواز التقليد. این کتاب، تقریرات درس میرزا حبیب‌الله رشتی است. کاتب آن مشخص نیست؛ اما در ۱۲۹۹ قمری در سامرا کتابت شده است (درایتی، ۱۳۹۰ ش، ج ۱، ص ۷۲۹؛ نشریه، ج ۱۱، ص ۸۵۷).

۲. الاربعون حديثاً عن الاربعين من الاربعين في فضائل امير المؤمنين، از منتجب‌الدین رازی (۵۰۴-۶۰۰).

از این کتاب، بیش از بیست نسخه موجود است که یکی از آنها در سامرا نسخه‌برداری شده. خط: نسخ، کاتب: علی بن عبدالله حسینی حائری، تاریخ کتابت: ۱۳۰۴ ق، محل نگهداری: اصفهان، علامه فانی (ضیاء‌الدین)، ش ۳۵/۱ (درایتی، ۱۳۹۰ ش، ج ۲، ص ۹۶۵).

۳. الاستصحاب، مؤلف ناشناخته

کاتب الاستصحاب ناشناخته است. تاریخ کتابت: ۱۳۰۰ ق در سامرا، محل نگهداری: تهران، مروی، ۷۰۳/۴ (همان، ۱۳۹۰ ش، ج ۳، ص ۳۴۰).

۴. بدایع الافکار = بدایع الاصول از حبیب‌الله رشتی (۱۲۳۴ - ۱۳۱۲ ق) به نام رساله تعادل و تراجیح

خط: نستعلیق و شکسته، کاتب: محمد بن محمود حسینی طهرانی، تاریخ کتابت: ۱۳۰۱ ق در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ش ۱۱۷۰۹/۲ (همان، ۱۳۹۰ ش، ج ۵، ص ۸۴۱).

۵. تشریح الاصول الصغیر، اثر علی بن فتح‌الله نهاوندی نجفی (۱۳۲۲ ق)

خط: نسخ، سیدمهدی بن حسین حسینی یزدی بافقی، تاریخ کتابت: ۱۲۹۷ ق در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ش ۳۳۸۷۴ (همان، ۱۳۹۰ ش، ج ۸، ص ۲۴۷).

۶. تفسیر القرآن الکریم

آغاز: بسم‌له، الحمد لله الذي انزل على عبده الكتاب نوراً الى رفع مصابيحہ؛ انجام: وعلى التغيرات العارضة لها في الحركات والانتقالات ونقل الاحوال مما فصل في محله ثم المراد. این تفسیر، شاید از حاج سیدابوالحسن طالقانی باشد. ظاهراً برگرفته از مجلس درس استادش شیخ محمدحسین اصفهانی بوده است. خط: شکسته نستعلیق، تاریخ کتابت: ۸ جمادی‌الثانی

۱۳۰۶ق. قرینه آنکه سید محمود طالقانی، فرزند وی، در آغاز این نسخه، شرحی درباره رساله‌های مجموعه نوشته و توصیه کرده که اولاد خاندانش آن را برای یادگاری نگه دارند (تاریخ یادداشت: یکشنبه ۶ ذیقعد ۱۳۹۳ق)، محل نگهداری: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۶۱۲۲/۱ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۸، ص ۳۸۳).

۷. تقلید المیت و الاعلم، اثر حبیب‌الله رشتی (۱۲۳۴ - ۱۳۱۲ق)

خط: نسخ، کاتب: سید مهدی بن حسین حسینی یزدی بافقی، تاریخ کتابت: ۴ صفر ۱۲۹۷ق، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ش ۱۵۳۱۳/۲ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۹، ص ۳۹).

۸. حاشیه تهذیب المنطق، اثر ملا عبدالله یزدی (۹۸۱ق)

خط: نسخ، کاتب: ناشناخته، تاریخ کتابت: ۱۲۶۸ق در سامرا، محشی با امضای علیرضا؛ وقف‌نامه‌ای به نام محمدصادق در ۱۲۷۸ق دارد. محل نگهداری: تهران، ملی، ش ۳۳۸۱/۱ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۱، ص ۵۳۷).

۹. حاشیه شرائع الاسلام فی المسائل الحلال و الحرام، اثر شیخ مرتضی انصاری (۱۲۱۴ - ۱۲۸۱ق).

خط: نستعلیق و شکسته، کاتب: محمد بن محمود حسینی طهرانی، تاریخ کتابت: ۱۳۰۱ق در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ش ۱۸۵۳۹ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۱، ص ۸۴۷).

۱۰. حاشیه فرائد الاصول

کاتب: ناشناخته، تاریخ کتابت: ۱۳۰۳ق در سامرا، محل نگهداری: تهران، مروی، ش ۷۰۴/۸ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۲، ص ۱۷۵).

۱۱. حاشیه فرائد الاصول، آخوند خراسانی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ق)

آغاز: ويرجع في تعيينه اليه لا الثابت للجزئيات. انجام: بلا عنوان من دون تعييد واقعا لا ظاهرا. خط: نسخ، کاتب: سید مهدی بن حسین حسینی یزدی بافقی، تاریخ کتابت: ۴ صفر ۱۲۹۷ق در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ش ۱۵۳۱۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۲، ص ۱۶۰).

۱۲. حاشیه فرائد الاصول، شیخ مرتضی انصاری (۱۲۱۴-۱۲۸۱ق).

خط: نسخ، کاتب: سید مهدی بن حسین حسینی یزدی بافقی، تاریخ کتابت: جمادی الثانی ۱۳۰۴ق، محل نگهداری: قم، مسجد اعظم، ش ۲۹۸ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۲، ص ۱۷۸).

۱۳. حاشیه فرائد الاصول، علی روزدری (۱۲۹۰ق)

کاتب: سیدمهدی بن حسین حسینی یزدی بافقی، تاریخ کتابت: بی تا (قرن ۱۳) در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ش ۱۱۵۹۷ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۲، ص ۱۴۸).

۱۴. حاشیه فرائد الاصول، محمدحسن آشتیانی (۱۲۴۸-۱۳۱۹ق)

خط: نسخ و نستعلیق، کاتب: مهدی نوری، تاریخ کتابت: شنبه دهه آخر جمادی الثانی ۱۳۰۴ق در سامرا با مُهر محمد مهدی بن محمدحسن موسوی در ۱۳۰۷ق، محل نگهداری: قم، گلیپایگانی، ش ۷۴۲۱/۱ - ۳۸/۴۱ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۲، ص ۱۵۵).

۱۵. الدروس الشرعية فی فقه الامامية، شهید اول (۷۳۴ - ۷۸۶ق)

الدروس الشرعية به عربی است و بخشی از آن (از طهارت تا رهن) را سیدحسین بن محمد بن حسن جویانی عاملی در سامرا کتابت کرده. خط: نسخ، مدرسه حله مجاور حرم محمد بن الحسن صاحب الزمان، برای عزالدین حسن جویانی، محل نگهداری: تهران، دانشکده الهیات، نسخه ۱۶۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۴، ص ۵۲۱).

۱۶. الدماء الثلاثة، صاحب جواهر (۱۲۰۰-۱۲۶۶ق)

خط: نسخ، کاتب: سیدحسین حسینی فرزند سیدمحسن بن سید مرتضی بن سید محمد بن سیدعلی کبیر، تاریخ کتابت: ۱۳۰۰ق در سامرا با علامت بلاغ، مصحح، محشی از میرزای شیرازی و شیخ مرتضی انصاری، محل نگهداری: کتابخانه شخصی طبسی، ش ۴۰۲/۱ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۴، ص ۷۹۱).

۱۷. سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، علی بن عبدالله زنوزی (۱۲۳۴ - ۱۳۰۷ق)

کاتب: ناشناخته، تاریخ کتابت: ۱۳۰۵ق، محل نگهداری: شیراز، خاندان نورالدین هاشمی، نسخه ۱۵/۲ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۷، ص ۹۴۵).

۱۸. سهو النبي ﷺ اثر شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳ق)

کاتب: محمدباقر بیرجندی این کتاب را به خط نستعلیق و در ۱۳۰۰ قمری در سامرا کتابت کرده است. محل نگهداری: قم، مرعشی، نسخه ۳۴۱۴/۴ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۸، ص ۵۵۵).

۱۹. شبهة الحسن والقبح، وحید بهبهانی (۱۱۱۸-۱۲۰۵ق)

خط: نستعلیق، کاتب: محمد بن محمدباقر، تاریخ کتابت: ۱۳۰۰ق (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۸، ص ۷۸۳).

۲۰. شرح ارشاد الاذهان، شیخ انصاری

خط: شکسته نستعلیق، کاتب: محمدحسین بن محمداسماعیل خراسانی آملی، تاریخ کتابت: بی تا (قرن ۱۳)، محل نگهداری: قم، مرعشی، نسخه ۱۲۸۲۷/۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۱۸، ص ۹۹۰).

۲۱. شرح الکافی، محمدصالح مازندرانی

عربی، خط: شکسته نستعلیق، کاتب: ابوالحسن طالقانی، تاریخ کتابت: ۲۵ جمادی الثانی ۱۳۰۵ق، محل نگهداری: تهران، مجلس، نسخه ۱۶۱۲۲/۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۰، ص ۴۹۶).

۲۲. عجاله الراكب و قناعة الطالب فی المناقب، اثر محمدحسین گرهرودی (۱۳۱۴ق)

عجاله الراكب، که به فارسی است و به درخواست سیدعلی بجستانی نگاشته شده، احادیثی درباره فضایل ائمه علیهم السلام و اخلاق اسلامی است. آغاز: الحمد لله الذي أفاض علينا الوجد لمعرفة... انجام: فقالت والد وأنا عجوز فاوحى الله اليه أنها ستلد. کاتب: محمدباقر بیرجندی، با خط نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۳۰۰ق، محل نگهداری: قم، مرعشی، نسخه ۳۴۱۴/۷ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۲، ص ۴۳۴).

۲۳. غرفة المعجزات، اثر محمدعلی شاه عبدالعظیمی (۱۲۵۸-۱۳۳۴ق)

غرفة المعجزات به عربی است و درباره معجزات و کرامات اهل بیت علیهم السلام. این اثر در بمبئی در ۱۳۰۰ قمری چاپ سنگی شده است. کاتب: محمدباقر بیرجندی، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۳۰۰ق در سامرا، محل نگهداری: قم، مرعشی، شماره نسخه ۳۴۱۴/۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۳، ص ۳۹۹).

۲۴. الفوائد الاصولية، علی روزدري (۱۲۹۰ق)

خط: نسخ و نستعلیق، کاتب: محمدمهدی بن جعفر بن حسین بن عبدالله موسوی، تاریخ کتابت: ذیحجه ۱۳۰۱ق، مصصح: محمدمهدی بن سید جعفر حسینی در ۲۶ شعبان ۱۳۰۵ق، با حاشیه سید محمدمهدی مذکور برگ اول معرفی کتاب از سید موسی موسوی. محل نگهداری: قم، مفتی الشیعه، نسخه ۱۰۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۴، ص ۳۴۲).

۲۵. الفوائد الاصولية، علی روزدري

کاتب: سیدمهدی بن حسین حسینی یزدی بافقی، تاریخ کتابت: ۱۳۰۰ق، خط: نسخ، محل نگهداری: قم، مرعشی، ن ۶۹۲۵ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۴، ص ۳۴۲).

۲۶. الفيض القدسی فی ترجمة العلامة المجلسی، نوری (۱۲۵۴-۱۳۲۰ق)

خط: نسخ تحریری، کاتب: محمدحسن، تاریخ کتابت: دوشنبه جمادی الاول ۱۳۲۹ق (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۴، ص ۶۵۸).

۲۷. مسائل علی بن جعفر عليه السلام

خط: نسخ، کاتب: زین العابدین بن ابوالحسن حسینی تنکابنی قزوینی، تاریخ کتابت: پنجشنبه ۱۹ رجب ۱۳۰۴ق، محل نگهداری: تهران، دانشگاه، ۵۰۶/۲ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۹، ص ۲۸۲).

۲۸. مطارح الانظار، ابوالقاسم کلانتری (۱۲۹۲ق)

خط: شکسته نستعلیق، کاتب: محمد بن محمود حسینی طهرانی، تاریخ کتابت: ۱۳۰۱ق در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ۱۱۷۰۹/۱ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۹، ص ۸۷۶).

۲۹. مطارح الانظار، ابوالقاسم کلانتری (۱۲۹۲ق)

خط: نسخ، کاتب: سیدمهدی بن حسین حسینی یزدی بافقی، تاریخ کتابت: ۱۲۹۷ق در سامرا، محل نگهداری: مشهد، رضوی، ۱۵۲۴۸ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۹، ص ۸۷۵).

۳۰. مطارح الانظار، ابوالقاسم کلانتری (۱۲۹۲ق)

کاتب: ناشناخته، تاریخ کتابت: ۱۲۹۶ و ۱۲۹۷ق در سامرا، محل نگهداری: قم، گلپایگانی،

۲۶۷۳ - ۱۴/۱۲۳ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۲۹، ص ۸۷۵).

۳۱. نجات العباد فی يوم المعاد، صاحب جواهر

قسمت خمس و زکات، کاتب: محمد بن باقر، محل نگهداری: تهران، مروی، ۷۰۸ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۳۳، ص ۱۳۴).

۳۳. الوجیز فی الدراية، شیخ بهایی

خط: نستعلیق، کاتب: محمد بن محمد باقر، تاریخ کتابت: ۲ ذیقعه ۱۳۰۳ق، محل نگهداری: قم، گلپایگانی، ن ۲۳۷/۲ - ۲/۵۷ (همان، ۱۳۹۰ش، ج ۳۴، ص ۲۸۱).

۳۴. هدیه النملة الى مرجع الملة، کلام، از محمدرضا کوثر علی شاه، (۱۲۶۱-۱۳۱۸).

عربی - فارسی، خط: شکسته نستعلیق، کاتب: ابوالحسن طالقانی، تاریخ کتابت: ۸ جمادی الثانی ۱۳۰۶ق، محل نگهداری: تهران، مجلس، ن ۱۶۱۲۲/۲.

جمع بندی

حوزه علمیه شیعی سامرا، با مهاجرت میرزای شیرازی در دوران قاجار، جان گرفت و در این مدت، به تبع ایشان، عالمان دیگر به آنجا مهاجرت کردند و آثاری را در آن دیار نگاشتند. از مجموع چهارده اثر نگاشته شده، شش اثر با موضوع فقه، سه اثر اصول فقه و دو اثر کلام و سه اثر در دیگر موضوعات است که نشان دهنده اهمیت فقه و اصول فقه در آن حوزه شیعی است. قدیمی ترین اثر، از آن علامه میبدی با نام الحمامیه است که آن را در ۱۲۸۵ق/ ۱۲۴۷ش در دوران ناصرالدین شاه نگاشته است. جدیدترین اثر نیز نگاشته نجم الدین عسکری با نام فتح الاقفال عن صلاة القفال در سال ۱۳۷۷ق/ ۱۳۳۶ش است. در بخش کتابت نیز ۳۲ اثر در موضوعات مختلف اسلامی در سامرا استنساخ شده است.

جدول: مشخصات آثار تألیفی در سامرا

ر	عنوان کتاب	مؤلف	زمان تألیف	موضوع
۱	اخلاق	محمدباقر بیرجندی	۱۳۰۰	اخلاق
۲	آیات الاحکام	محمدباقر بیرجندی	۱۳۰۰	فقه - آیات احکام

۳	بداية المعرفة	محمدباقر بیرجندی	۱۳۰۰	کلام
۴	جُنگ	محمدتقی کازرونی		شعر - کربلا
۵	حاشیه فرائد الاصول	علی معصومی	۱۳۴۲	اصول فقه
۶	حاشیه فرائد الاصول شیخ انصاری	ابوالقاسم همکینی	۱۳۴۰	اصول فقه
۷	الحمامية	علی میبدی	۱۲۸۵	احکام استحمام
۸	الدرة البيضاء فی نبد من احوال اصحاب الکساء	محمدباقر بیرجندی	۱۳۰۰	مناقب اهل بیت (علیهم السلام)
۹	ذخائر المحققین	مصطفی مشهدی	۱۳۰۴	اصول فقه
۱۰	رساله ای درباره نجاست خون	سید محمد کاظم عصار	۱۳۰۱	فقه
۱۱	فتح الاقفال عن صلاة القفال	نجم الدین عسکری	۱۳۷۷	کلام
۱۲	الفقه الاستدلالی	زین العابدین گلپایگانی	۱۳۰۳	فقه
۱۳	الکراهة فی العبادة	محمد سنگلجی	۱۳۰۷	فقه
۱۴	وثيقة الفقهاء	محمدباقر بیرجندی	۱۲۹۶	فقه

فهرست منابع

۱. آقابزرگ طهرانی (۱۴۰۴ق). طبقات اعلام الشيعة: نقباء البشر في القرن الرابع عشر، مشهد، بی‌نا.
۲. درایتی، طفی (۱۳۹۰ش)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۳. رحمان ستایش، محمدکاظم (۱۳۸۴)، «الفوائد الرجالية قاينی بيرجندی»، ميراث حديث شيعه، دفتر سيزدهم، قم، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحديث.
۴. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۱). دائرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، سرویراستار عباس حری، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۵. سیدکباری، علیرضا (۱۳۷۸). حوزه‌های علمیه در گستره جهان، تهران، امیرکبیر.
۶. اکرمی، محمد (۱۳۸۱). فرزندگان میبد، قم، قدس.